ŞERİF MARDİN'İN SOSYAL DEĞİŞİM VE KÜLTÜREL TARTIŞMALARINDA MODERNLEŞME, İLETİŞİM VE DİL BAĞLANTISI

Yrd. Doç. Dr. Ali KORKMAZ
Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi,
alikorkmaz@erciyes.edu.tr

Arş. Gör. Dr. İbrahim E. BİLİCİ
Erciyes Üniversitesi, İletişim Fakültesi
bilici@erciyes.edu.tr

Öz

Şerif Mardin, uzun yıllar yurt dışında sosyolojik çalışmalar yapmıştır. Kendisini 'toplum mühendisi' olarak tanımlamaktadır. Osmanlı'dan itibaren bölge toplumunu yakından inceleyen Mardin, genel olarak modernleşme eksenli düşünmüştür. Yapıtlarında Türkiye'nin modernleştirilmesine yoğun bir şekilde vurguda bulunur. Değişen, dönüşen toplumda, yeni fikirlerin yaşam pratiklerinin yayılması için, kitle iletişim araçlarına ihtiyaç vardır. Kitle iletişim araçları üzerinden yeni fikirler ve çağdaş yaşam tarzının topluma yayılması gerekmektedir. Sosyal değişime sık sık vurguda bulunan Şerif Mardin, sosyal değişim ile geleneksel toplum yapısından modern toplum yapısına geçişi anlatmaktadır. Türk halkının sosyo-kültürel yapısını inceleyen Mardin, yumuşak geçişin zor olduğu kanaatiyle, hızlı bir geçişin mümkün olduğu düşüncesindedir. Bu araştırmada Mardin'in basın tarihi ile ilgili yazdıkları ve kültürel gelişim, dil, aydın, gibi başlıca kavramları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Aydın, Modern-Geleneksel, Haberleşme ve Eğitim, Dil, Kültür, Basın.

THE CONNECTION OF MODERNIZATION, AND COMMUNICATION, AND LANGUAGE IN THE DISCUSSIONS OF SERIF MARDIN'S SOCIAL CHANGE AND CULTURAL EVOLUATION

Abstract

Serif Mardin is a sociolog who has dealt with sociologic research in various countries abroad for years. He describes himself as 'a community engineer'. Mardin who examined regional communities closely since Ottoman reign, has generally focused on modernization while thinking. In his works, he also focuses on modernization of Turkey and thinks that there is a great need for mass media communication tools in order to distribute living practises of new concepts in a changing and transforming society. It is required that new opinions and innovative life styles are to be spreaded over the society. Mardin who often emphasizes social coverting, has been explaining the transformation from traditional structure of community to the modern structure of community by means of social transition. He also analyses socio-cultural structure of Turkish society so he thinks

that rapid transition is possible as gentle transitions always create troubles. In this paper, Mardin's publications regarding with history of Turkish Press and, concepts of cultural development, language, intellectual were examined.

Key Words: Modernization, Intellectual, Modern-Traditional, Communication and Education, Language, Culture, Press.

1. Giriş

Avrupa ülkelerinin gelişimi karşısında günden güne geri kalan Osmanlı Devleti'nde muasır medeniyetler düzeyine ulaşmak amacıyla reformist politikalar uygulanmıştır. Bu politikaların uygulanmasında temelde iki engel, yavaşlamalara, kesilmelere hatta gerilemelere neden olmuştur. Bunlardan biri; monarşi idaresinin tek elde toplanan gücü ve hâkimiyeti için bu reformları bir tehdit olarak görüp engeller koyması; diğeri de dini kurallara, sıkı sıkıya bağlı büyük çoğunluğu okumayazma bilmeyen çiftçilerden oluşan halk veya diğer adıyla tebaa. Bu ikisi ve ulema sınıfı, reformları engellemede veya en azından yavaşlatmada çoğu zaman başarılı olmuşlar; ancak gelişmeye karşı kapalı kalmanın artık daha fazla sürdürülemeyeceği bir noktaya gelindiğine de devlet eliyle reformlar yapılmıştır.

Reformları başlatan, uygulanması için savaş veren Osmanlı döneminde 'münevver', sonrasında da 'aydın'lar olmuştur. Başta Yeni Osmanlılar -daha sonra Jön Türkler olarak devam eder- olmak üzere aydınların reformlarda etkisi büyüktür. Mardin'e göre iletişim, modernleşmenin en önemli gereklerinden biridir ve modernleşme ulaşım, haberleşme ve eğitim ile gelişir.[1] İletişim sayesinde modern yapı taşınacak, öğrenilecek ve yaygınlaşarak her alanda gelişim sağlanacaktır.

Mardin, Osmanlı döneminde etkili olmuş gazeteleri, gazetecileri ve aydınları incelemiştir. Mardin'in düşüncesine göre, dönüşen toplumda kültür ayrılığını gidermek bakımından gazetecinin rolü çok büyüktür. Bu niteliksel araştırmanın doğası gereği Şerif Mardin'in yazılarında basınla ilgili anlattıklarına ağırlık verilmiştir. Bu araştırmada, Türk modernleşmesinde dönemin koşulları içinde kitle iletişim araçlarının konumunu daha iyi anlamak amacıyla Mardin'in çalışmaları ve konuyu nasıl ele aldığı, literatür taraması yöntemiyle incelenmiştir.

1.1. Batılılaşma Yaklaşımı

Osmanlı yönetiminde batılılaşmanın tarihsel gelişimini yakından inceleyen Şerif Mardin, batılılaşma çalışmalarının tarihini 17. yüzyılın sonlarına kadar götürmektedir. Mardin'e göre, batılılaşma çabaları iki yüzyıla yakın ve Türk tarihinin ana meselesidir. Özellikle Atatürk devrimlerinden sonra konu büyük bir önem kazanmıştır. Yeni Türkiye'yi anlamak ve günümüzün sosyal, ekonomik ve kültürel

[1] Şerif, Mardin *(1991 ve 2002): Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

sorunlarına çözüm yolları bulmak için; Türk batılılaşma hareketleri tarihi, objektif ve bilimsel metotla incelenmelidir.[2]

Mardin'e göre salt batılılaşma tarihi 120 küsur senelik bir devreye (1956 itibariyle) sığdırıldığı takdirde, bu 120 küsur senelik dilimin içinde de muhakkak ki en ilgi çekici hareketlerden biri Yeni Osmanlılar ve Jön Türk hareketleridir.[3]

Batılılaşmanın nasıl anlaşıldığı ve nasıl uygulanmaya çalışıldığı ile ilgili olarak Namık Kemal, Avrupaileşmeyi yüzeysel olarak anlayan, lüks Avrupa mallarını kullanma kabiliyetiyle bir tutan, yeni zengin ruhlu Tanzimat dönemi yüksek memurlarına bakarak, yanlış anlaşılıp yanlış uygulanan bir hareket olarak değerlendirmiştir.[4] Bu nedenle Türkiye'de Batılılaşma ve zamanla modernleşme çatısı altındaki çalışmaları değerlendirirken, geçmişten günümüze gelişmelerin sırasıyla iyi takip edilmesi ve olaylar arasındaki nedensellik bağının doğru kurulması gerekmektedir.

1.2. Modernleşme Düşünceleri

Mardin, hayatı boyunca neredeyse tüm çalışmalarında Türk halkı başta olmak üzere az gelişmiş ülkelerdeki halkların modernleştirilmesi üzerinde durmuştur. Aydınlanma öncesi 'Batılılaşma' şeklindeki reformist hareketler, aydınlanma ile birlikte 'modernleşme' olarak dönüşmüştür. 1870'ten sonra da Türkiye için 'Batılılık' yerine 'İslami bir model' getirmek isteyen düşünürlerin sayısında artış olmuştur. Bu noktada, Alman Orta Doğu politikasının taşıyıcılığını belki de bilmeden yapmış olan Basiret gazetesi sahibi Ali Efendi, gazetesinde modernleşmede hareket noktası olarak 'İslamcılık teorisini' desteklemiştir. İslamcılığı destekleyen ve muhalefete katılmayan Osmanlı düşünürleri arasında, özellikle Japonya'nın Rusya'yı 1905'te yenmesinden sonra, Japonlar örnek gösterilerek; 'Batının teknolojisi alınsın, fakat dini, kültür ve geleneksel değerler kendilerinde kalsın' görüşü yaygındı. Japonlar kendi kültürlerini saklı tutmuşlar ama Batı'nın savaş teknolojisini de kullanmayı bilmişlerdi.[5] Mardin için bu özellikleri ile Japonya'nın gelişimi bir örnek model oluşturmaktadır. Mardin'in perspektifinden modernleşmede basının rolü açısından bakıldığında, kültür ayrılığını gidermek bakımından gazetecinin rolü hayati derecede önemli olmuştur. Modern gazeteciliği Osmanlı'ya getiren Yeni Osmanlılar, daha başlangıçtan halkçı bakış açısını benimsemişlerdir. 'Halk', eski-

---

2 Şerif, Mardin, *"Yeni Osmanlı Düşüncesinin Meydana Gelişi, Türk Siyasî Fikirlerinin Modernleşmesi Hakkında Bir İnceleme",* Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayını, Cilt:29, Sayı:116, 1965, s.675.

3 Şerif, Mardin, *"Din İptidaîliği"*, Forum Dergisi, Cilt:4, Sayı:44, Ankara, 1956, s.11.

4 Şerif, Mardin, *(Der. Mümtaz'er Türk'öne, Tuncay Önder: Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler I)*, İstanbul, İletişim Yayınları:110, 1995, s. 282.

5 Şerif, Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3),* İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s, 16.

den seçkinlerden olmayanlar için kullanılan deyim, eski reaya refahı düşüncesine pek de benzemeyen yeni bir kavramdı. Yeni kuşağın 'halk' için kaygısı seçkinciliği kabul etmiyordu, ama zamanla kendileri seçkin zümreyi oluşturacaktı.

Modernleşmede önemli bir başka unsur da milliyettir. Tanzimat ıslahatlarıyla uyrukları, dini grupları yönetilen ve yöneten diye bölümlemek yerine, evrensel uyruk kavramı getirildi. Temel ıslahat belgesi olan Tazimat Fermanı'nda kullanılan terimler bunlardır. Bu, gazetecilerin genel yaklaşımına biçim vermede esas oldu. 1870'lerde Osmanlı gazeteciliğinde seçkinciliğe karşı alternatif düşünceler filizlendi. Bunlardan bazıları meşrutiyetçilik öğretisinin bir parçasıydı, fakat eşit önemde ideolojik bir akım, 'sokaktaki adam'ın meşrulaştırılması oldu. Bunun Tanrı önünde herkesin eşit olduğu yolunda, geleneksel bir karşılığı vardı. Görgüleri, bilgileri ve görüş açılarına göre insanlar, 'soylu' azınlıktan ya da yığından biri diye ayrı muamele gördükleri sürece, temel eşitlik düşüncesi anlamsızdı.[6] Tüm bunlarla birlikte Osmanlı gazeteciliğinde hep halka seslenme amacı güdülmüş, aradaki engelleri kaldırmak için uğraşılmış, dilde sadeleşmeye gidilmiştir.

Modernleşmenin ön koşulu haberleşme ve ulaşım altyapısının geliştirilmesidir. Yeni yollar yapılır; posta, telgraf ve telefon sistemleri kurulur. Böylece insanlar haberleşme ortamına kavuşurlar. Modernleşmeden önce ülkenin bu şekilde bütünleşmesi söz konusu değildir. Haberleşme tarafından oluşturulan bu ortak çalışma potansiyeli çeşitli becerilerin birbirini tamamlamasıyla, İnsanların birlikte çalışmayı öğrenmesiyle gerçekleşir.

İletişim kanallarının belirli bir düzeye çıkmasıyla, büyük ve küçük gelenekler arasındaki ayrıcalık değişti. Bu kültürler arasındaki sınırlar bir açıdan katılaştı, bir açıdan da yumuşadı. Katılaşma nedeni, zamanla Batı kültürünü alanlar halktan farklılaştıkça koptu ve kendilerini halktan ayırdılar. Yumuşama nedeni ise, haberleşme ortamının gittikçe geliştiği bir ortamda sınıf duvarlarını muhafaza etmek zorlaştı.[7] İletişimin toplumlar üzerindeki etkisi dönem dönem farklılaşmakla birlikte, Osmanlı'da modernleşme yolunda ilk etkiler bu şekildedir. Tarih boyunca modernleşmede aydınların ve memurların rolü büyük olmuştur.

Memuriyetleri ağır basan aydınlardan, aydın nitelikleri önde olan memurlara geçişte, bu ikinci statünün şekillenmesinde aydınlara 'ekmek çıkarma'larını mümkün kılan gazete, roman gibi yeni kitle iletişim araçlarının rolü açıktır.[8]

Osmanlı Devleti'nde, en baştan beri reformist politikalar, resmi iletişim akışını daha serbest kılma yolundaki girişimlerle bazen çatışmış, bazen de birleşmiştir. Örneğin Damat İbrahim Paşa'nın modernleşme ile ilgili yaptığı en önemli

---

6 Şerif, Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 101.
7 Mardin, "*Türk Modernleşmesi……",* s. 28–29.
8 Mardin, "*Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 4),",*s. 273.

hareket İbrahim Müteferrika'ya destek vermesi ve süslü bir üslup kullanmayı bırakmaları konusunda vakanüvislerine verdiği talimat olmuştur.

1.3. Modernleşmede Eğitim, İletişim ve Dil

Osmanlı düşüncesini 19. yüzyılda belki de en çok etkileyen unsurlardan biri eğitim sistemindeki değişiklik olmuştur. II. Mahmut eğitime büyük önem vermiş pek çok okul açmıştır. Öncelikle askeri eğitime ağırlık veren II. Mahmut, 1838 yılında ilk, orta ve sivil eğitim sorununu ele alarak, Rüştiye diye adlandırdığı okulları açtırmıştır.[9]

Modernleşme yolunda ilerlerken, medrese sisteminden 'okul'a geçilmiştir. Okul, medreseden ayrı bir kuruluştur. Değişimde ikisinin arasındaki farklılıklar, üç ayrı başlık altında özetlenebilir: Pedagoji, Program ve Örgütlenme değişikliği. Bu değişikliklerin üçü de öğrencilerin eski fikir birliklerine karşı gelmektedir. Değişiklerin özünde dikkat çekici olan bir öğe vardır ki o da kitaptır. Okul, bir 'kitaplar âlemi' üzerine kuruludur. Her öğrencinin bir ders kitabı bulunmalıdır. Kitap bulunmadığı zaman hoca kitabı ezberleyerek öğrencilerine aktarıp, öğrenciler de (anladıkları kadarıyla) tuttukları notlarıyla yetinmek durumundadır. Bu nedenle modernleşmede kitabın çok önemli bir yeri olmuştur.

Osmanlı'da modernleşme ile ilgilenen en önemli isimlerden biri olan Ahmet Rıza Bey, başta eğitim olmak üzere; ekonomik, kültürel ve sosyal alanlarda gelişim hedeflemiştir. Tarımda reformlar yapmak istemiş, eğitim yoluyla halkı bilinçlendirmek ve gelişmeye açık hale getirmek amacı gütmüştür. Reformlar için hazırladığı ıslahat Layiha'sını, Ali Şefkati Bey'in 1895 yazında çıkardığı İstikbal'de yayınlamıştır.

Ahmet Rıza Bey, İslamı sosyal bir harç olarak görüyor, ancak toplumun gelişimi için de pozitivizm öngörüyordu. "Siyasi Fikir Tarihi Çalışmalarında Muhteva Analizi–1969" adlı makalesinde Mardin, davranışsal siyasal bilimlerin kullandığı tekniklerden, ampirik davranış kalıplarının sezgiyi ne derece doğruladığını araştırmıştır. Bu amaçla, Cumhuriyet Halk Partisi'nce 1933'le 1948 arasında çıkarılan Ülkü dergisinde, içerik analizi yapmıştır. Yapılan analiz, Ülkü dergisinin 1930 ve 1940'larda Cumhuriyetin ideolojileri açısından geliştirilen milliyetçilik türleri hakkındadır.[10]

İletişim kavramı kapsamında Mardin öncelikle dil üzerinde durmaktadır. Modernleşmede iletişim araçlarının aydınlanma fikirlerini topluma ulaştırabilmesi için kullanılabilecek güncel iletişim dili kullanmak gerekmiştir.

---

[9] Bernard, Lewis (Çev. Metin Karaltı), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV. Dizi, Sayı: 8, 2004, s. 85.

[10] Şerif, Mardin: *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi*, İletişim Yayınları, 1969, s. 12–13.

Modernleşme için en temel gereksinim, büyük kitlelerce paylaşılan ortak bir dilin yaratılmasıydı. Dilin bir kimlik aracı olduğu ve aynı zamanda toplumu harekete geçirmek için bir imkân temin ettiği yine üzerinde durulan bir konuydu. Tanzimat döneminde dile çok büyük önem verilmiştir. Osmanlı'da eski dil, devlet haberleşmesine hâkim olan 'en işlenmiş' şeklinin yalnız bir azınlık tarafından kullanıldığı dolambaçlı bir dildi. Bu yüzden dilde sadeleştirmeye gitmek gerekti. Dilde sadeleşme birbirini takip eden üç aşamada incelenebilir. İlk aşamada, devlet kademelerindeki iletişim boşluklarının doldurulması için yapılan girişimlerden sözlük ve gramer çalışmaları ve İslam klasiklerinden yapılan çevirilerdir. İkinci aşamada, aynı sorunların çözümü için Sultan II. Mahmut'un son yıllarında alınan tedbirlerden oluşur. Bu aşamada hem doğrudan hem de dolaylı Batı etkisi görülür. Üçüncü aşamada ise, konuşma Türkçesine oldukça yakın olan standart bir 'yazı Türkçesi'ni kurmakta başarılı olan Türk gazetecilik hareketi yer alır.[11]

Esad Efendi'nin ünlü Arapça 'Edebiyatçı El Kitabı'nın ön sözü, edebi sadeleştirme teorisinin ilk ifadesi olarak ortaya çıkar. Bu ön sözü Esad Efendi, kapalı deyimlerin kullanımını hazımsız yiyeceklerle kıyaslamıştır: Sadece sağlam mideli bir azınlık dışında, geride kalanların bundan bir yarar sağlamadıklarını belirterek, dildeki Arapça ve Farsça terimlerin çıkartılarak 'daha az, fakat daha anlamlı' ifadelerle anlatımın sadeleştirilmesi gerektiği düşüncesindeydi.[12] Dilde sadeleştirme konusu üzerinde durmuş bir diğer kişi de Cevdet Paşa'dır. Dil konusundaki beklentilerini en iyi şekilde gerçekleştirme imkânı bulan Cevdet Paşa, hem sistemli dil sadeleştirmesini hem de halka yayılmasını teşvik eden ilk resmi belge Encümen-i Daniş (Osmanlı Bilimler Akademisi) nizamnamesine yazdığı giriştir. Fakat her halükârda Türk dilinin sadeleşmesinde en büyük katkıyı gerçekleştiren İbrahim Şinasi'dir. Dil ile ilgilenen bütün gruplar içinde en göze çarpan katkı gazetecilerinkidir. Onların çabaları nedeniyle II. Abdülhamit dönemine kadar, Namık Kemal'in yaratmayı hedeflediği, Osmanlılar arasında bir birlik bağı sağlayabilecek olan günlük dildeki zengin ve etkin bir edebiyat için temeller atıldı. Günlük Türkçedeki bu edebiyat 1920'lere kadar kesin bir biçim alamadı. Böylece Kemal'in hayal etmiş olduğundan biraz daha dar sonuçlara hizmet edecekti ama ideallerin bir birleştiricisi ve milli gücün bağlarından biri olarak, 60 yıl önce yerine getirilememiş bir hedef olarak kısmen gerçekleşti.

Osmanlı'da dildeki önemli bir sorun, iki farklı kültürel dünyanın, birbiriyle fazla ilişkisi olmadan yan yana yaşamalarıydı. Bunlardan biri sözlü geleneğin hâkim olduğu, edebi gelenekleri sürdüren, popüler yapısıyla halk; diğeri ise yüksek kültür dünyasının fildişi kulesinde yaşayan, Divan edebiyatıyla beslenen zümreydi. Bunlar genellikle yüksek kademeli memurlar ve münevverlerdi. İletişimin stratejik

---

11 Mardin, "*Türk Modernleşmesi……",* s. 145–147.

12 Mardin, "*Türk Modernleşmesi…",* s, 160.

hatları hükümet mekanizmasında toplanırken, bütün pratik amaçlarına rağmen 'iletişim', devlet memurlarının kendi edebi ürünleriyle birbirlerini memnun etmek imkânı ve idari ve adli bilgi akışını devam ettirmek anlamına geldi.

1.4. Modernleşmede Jön Türkler

Batı ülkelerinin hızlı ilerleyişi karşısında Osmanlı'nın hızlı gerilemesi, Osmanlı'da Jön Türkler adıyla anılan aydınlar grubunun oluşumu ve harekete geçmesine neden olmuştur. Şerif Mardin, Türk modernleştirmesinde Jön Türklere önem vermiştir. Ona göre, Jön Türklerin beklentilerinin temelinde hürriyet özlemi değil, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını durdurmak yatmaktadır. Hürriyet başarılı sonuçlar elde etmek için elbette gerekliydi. Düşüncelerin açıklanabilmesi için her şeyden önce basın hürriyetine ihtiyaç vardı. Sansüre takılmadan özgürce dilediklerini yazabilmek gerekiyordu. Gazeteyi, dergiyi yurt dışına çıkıp oradan yayınlama zarureti hep özgürlük kısıtlılığından kaynaklanmıştır. Bununla birlikte, hürriyet ve adaletin hâkim olduğu bir rejimde Osmanlı Devleti'nden kopmak isteyenlerin de sayısı azalacaktı.[13] Bunun neticesinde Londra'da Ali Şefkati Bey, Hayâl ve İstikbâl'i çıkardı. Ancak Hayâl ve İstikbâl toplumu etkilemede biraz sönük kaldı.[14] Avrupa ülkelerinde yayın yapan gazetecilere, yayınlarını denetlemek ve gerekirse (çoğunlukla) düzenlemek kaydıyla, bulunduğu ülkede parasal destek başta olmak üzere her türlü destek veriliyordu. Bu da çoğunlukla ülkenin gerçeklerinden kopuk, ısmarlama, çeşitli siyasal amaçlara zemin hazırlayan yayınların ortaya çıkmasına neden oluyordu. Böylece hedef ülkenin iç işlerine dışarıdan müdahale etmek için halkı yönlendirmek mümkün oluyordu.

Osmanlı'da büyük bir saygıyla padişaha bağlı olan halk, Jön Türklerin beklediği şekilde ihtilâl yapmadığı için zamanla artık Jön Türklerin güvenmedikleri bir unsur olmuştu. Jön Türklerin asıl amacı halka yönelmek değil, siyasal bir elit meydana getirerek halkı onlar vasıtasıyla yönlendirebilmekti.

Jön Türklerden bugüne aydınlarda fazla bir değişim yaşanmamıştır. Mardin'e göre, 1980 ve 1990'ların Türk aydınları, Osmanlı'nın toplum anlayışının çok katlı derinliğinden yoksun, yüzeysel bir toplumsal analizi iyi öğrenmiş olmakla birlikte, kültürel verileri, yani İslam'ın yeni bir güç kazandığı toplumdaki dinamikleri analiz etmekte güçlük çekmişlerdir.[15]

---

[13] Şerif, Mardin: *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s, 218.
[14] Mardin, s, 61–62.
[15] Mardin, s, 69.

1.5. Matbaacılığın Gelişimi ve Kitap Basımı

İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı birbiriyle özdeşleşmiştir. Osmanlı'da matbaa denince akla ilk Müteferrika gelmektedir. İbrahim Müteferrika, matbaa kurmak için izin istediği dilekçesinde, iyi bir Türkçe-Arapça sözlüğe çok ihtiyaç olduğunu, bu tip çalışmaların, Osmanlı Devleti'nde eğitim sorununun çözümünde çok yararlı olacağı görüşünü belirtmiştir.[16] Ondan önce Osmanlı'da azınlıklar tarafından matbaalar kurulmuşsa da bunlara Türkçe ve Arapça kitap basmak yasak olduğu için, İbranice, İspanyolca, Yunanca, Latince gibi dillerde basım yapıyorlardı. Pasarofça Antlaşması, Osmanlı'da batıya yönelme isteklerinin de belirgin bir şekilde ortaya çıkmaya başladığı bir dönem olmuştur.[17] Bu yönelimin ilk önemli gelişmesi, matbaa kurulmasının devlet eliyle desteklenmesidir.

Matbaanın icadından sonra kitap, kişiden kişiye geçen bilgi yerine yazılı kültürün yayılmasını sağlayan önemli bir araç işlevi görmüştür. Bu düşünce biçimi, Aydınlanma dönemi filozoflarının oluşturdukları 'fikir iklimi'nin sonucu olduğu kadar, bu 'iklim'in kendisini oluşturan kitap kültürünün de sonucudur. Konu bu şekilde ortaya konduğunda, Şinasi'nin ilk çalışması olan, klasik tarzda yazılmış şiirlerinin toplandığı Divan-ı Şinasi adlı şiir antolojisini, çeviri şiir broşürü Tercüme-i Eş'âr ve Türkiye'de aydınlara yönelik ilk kitle iletişim aracı olan Tasvir-i Efkâr gazetesini kurmuş olmasının bir tesadüf olmadığı görülür.[18] Bu gazetenin, Aydınlanma felsefesinin Şinasi'de 'hürriyet' kavramının doğup gelişmesinde katkısı büyüktür. Osmanlı'da kitap, hürriyet kavramının doğup yayılmasını, edebiyat da millî bütünlüğün sağlanmasını üstlenmiş bir sosyal öğedir.

Osmanlı Devleti'nde, sosyal iletişimdeki değişmeler, modernleşme sürecinde ve buna eşlik eden bir millî bilinç (önce Osmanlı, sonra Türk) hissinin gelişmesinde önemli bir rol oynadı.

Yayımcılık ve fikirlerin yayılması açısından alternatif ideolojilerin oluşumuna baktığımızda, gerek aydınların etkinliği, gerekse de eğitimin ideoloji için zemin teşkil etmesi, ancak yayımcılık araçlarının gelişmesi ile mümkün olmuştur. İdeolojinin ve ideolojik düşüncenin yayılmasını sağlayan temel araç kitaptır. Kitabın en önemli özelliği, belli bir fikri, el yazmalarına göre çok daha ucuza, hızlı bir şekilde ve büyük bir kitleye yayabilmesidir. Neşriyat alanında çeşitli ahlak kitaplarının sadeleştirilmesi, yeniden basılması ve daha anlaşılır bir hale getirilmesinde dini şahsiyetlerin gayretleri yadsınamaz.[19]

---

[16] Mardin, "*Türk Modernleşmes……",* s, 152.

[17] Hüseyin Gazi, Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı, Kültür Bakanlığı Yayınları* 2827, Kültür Eserleri Dizisi: 351, Ankara, 2002, s, 22.

[18] Mardin, "*Türk Modernleşmes……",* s, 85.

[19] Şerif, Mardin, *"Osmanlı İmparatorluğunda Müessese ve Fikir"*, Forum Dergisi, Cilt:4, Sayı:40, Ankara, 1955, s, 10.

1.6. Gazeteler ve Dergiler

Türk modernleşmesinde, aydınların çalışmalarında, yeni fikirlerin ve değerlerin yayılmasında gazete ve dergi yayıncılığının çok büyük bir rolü vardır. Osmanlı'nın son dönemlerinde artık yönetim üzerinde en büyük erk basın olmuştur.

1.6. 1. Gazeteler ve Gazeteciler

Medyaya "yabancı sermayenin" girmesinin ülke siyasetine ve ekonomisine olumsuz etkisinin, günümüzde olduğu gibi 180 yıl önce de benzer şekilde olduğundan bahseden Mardin, yabancıların yayınları ve yerlilerin yurt dışından yayınları üzerinde durmuştur. Yabancılar, ülkelerinin çıkarları doğrultusunda Osmanlı topraklarında çeşitli propagandalar gerçekleştirmek için basını kullanmışlardır. Churchill adlı bir İngiliz tarafından çıkarılan Ceride-i Havadis'de, Osmanlı'nın her şeyden önce 'hammadde' ihracına gitmesi gerektiği tezinin propagandası yapılmıştır. İngiliz Ticaret Bakanlığının temsilcisi olan Churchill, İngiliz endüstriyel sınıfının görüşlerini Osmanlı Devleti'ne ve halka dayatmaya çalışarak, İngiliz mallarına pazar yaratmaya çalışmıştır. Bunu gören Şinasi ve Fethi Ahmed Paşa, 1860'da kurdukları Tercüman-ı Ahval'de Osmanlı'nın endüstrileşme tezini savunmuşlardır. Mardin'e göre, 1859 ile 1865 yılları arasında Türkiye'ye batılı fikirlerin girmesini ve toplumda yayılmasını gazeteler ve kitaplar sağlamıştır.[20]

Osmanlı'da basılan ilk eserler devletin memurlarını eğitmek, kültürlerini arttırmak için seçilen eserlerdi. Önceki dönemlerde uygulanan devlet sansürü de artık bitmişti. 1840'larda devletin basım alanındaki tekeli kalktı ve farklı alanlarda değişik amaçlı eserler basılmaya başlandı. Bu koşullar içinde 1840 ve 50'lerde basılan eserler genellikle edebi ve dini konulara dairdi.

Şerif Mardin'e göre, Abdülhamid devrinde Ahmed Midhat Efendi'nin öğütlerine kulak verip, çalışarak zenginleşen bir "gazeteci zümresinden" söz edilmektedir. Liberal veya muhafazakâr fikirlere sahip olmaları bir tarafa, Mizancı Murad, Ahmed İhsan, Ahmed Cevdet gibi büyük gazetecilerin müşterek noktaları, iş yapma ve para biriktirme anlayışını memlekete sokmalarıdır. Yine Meşrutiyetin ilanından sonra, Abdülhamid zamanında bir hayli kuvvet kazanan liberal davranış neticesinde, ilk iktisadi dergi olan Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Ahmed Şuayıp ve Cavit Bey'ler tarafından çıkarılmıştır.[21]

Hizmet Gazetesi: Tevfik Nevzat ile Halit Ziya Uşaklıgil, 1884'te edebi dilde ilk Türk dergisi olan Nevruz dergisini, 1886'da da Hizmet gazetesini çıkarttı. İzmirli gazeteci, Tevfik Nevzat'ın büyük emek verdiği Hizmet gazetesi kapatılınca,

---

[20] Şerif, Mardin, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s, 73–76, 93.

[21] Mardin, "*Türkiye'de İktisâdi Düşüncenin…"*, s, 100.

İzmirli Maarif Müdürü Emrullah Efendi'yle birlikte Tevfik Nevzat, Avrupa'ya kaçma geleneğini (1892) sürdürmüştür. Tevfik Nevzat, Cenevre'de Hizmet gazetesini yayımlamayı sürdürdü. 1893 yılı sonuna doğru Türkiye'ye dönmeye mecbur kaldı, tutuklandı ve hapiste öldü. Kardeşi Refik Nevzat, Askeri Tıbbiye'de öğrenciyken 1895'de Paris'e kaçmıştır ve oradaki Jön Türk sosyalist organlarından olan Sosyalist'i yayımlamıştır.[22] Tevfik Nevzat'ın romantik hürriyetçiliğinde Namık Kemal'in davranışlarını taklit etme arzusu apaçıktır.[23] Hizmet gazetesi gibi liberal eğilimli bir gazetenin Osmanlı Devleti sınırları içinde kendiliğinden bitmesi, entelektüel hayatın artık payitahtın dışında dal-budak salmaya başladığının bir işaretiydi. Bu yayılmayla, Jön Türk hareketinin önemli haberleşme ağının İstanbul'dan taşraya yayılmasıyla, taşra taşralığını kaybetmiştir.[24]

Tevfik Nevzat'tan sonra Türkiye'den ayrılan ilk önemli aydın Selim Faris'tir. Selim Faris, Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul'da Arapça El-Cevaib gazetesini çıkaran Ahmet Faris Şidyak'ın oğludur. Tıpkı Namık Kemal gibi Faris de, 1894 yılının başında Londra'da Hürriyet ismini taşıyan bir gazete yayınlamıştır. Bu gazete, hem saygılı hem de kararlı bir tavırla 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konmasını istiyordu.[25]

Şerif Mardin, "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838–1918)" başlıklı makalesinde, Cumhuriyet Türkiye'sinde uygulanan milliyetçi iktisat yaklaşımının ilk belirtilerine Yeni Osmanlılar ve bilhassa Namık Kemal'in İbret gazetesinde yazdığı makalelerinde rastlandığını belirtmiştir. 1872'de çıkan bu gazetenin özellikle "millî ekonomi" konusunda halkı bilinçlendirmesi önemlidir.[26]

İkdam Gazetesi: Jön Türkler zamanında başlangıcı görülen Türkçülük hareketi 1880'lerde dilbilim (lingüistik) ağırlıklı Türkçülük halini almıştır. Şemsettin Sami'nin eserlerinde bir lisaniyat (dilbilim) sorunu olmuştu. 1893 tarihinde İkdam gazetesi'nin "Türk gazetesidir" başlığıyla çıkması Türkçüğün kültürel bir hareket olarak gelişeceğinin işaretiydi. İkdam kadrosunda Türkçülüğe kültürel açıdan bakan Necip Aslan, Veled Çelebi ve Emrullah Efendi gibi yazarları topluyordu. İkdam da siyasi bakımdan muhafazakâr bir gazeteydi, fakat "milliyet" fikrinin sonradan, Türkiye'deki önemini göz önünde tutarsak bir önderlik görevi gördüğü açıktı. Avrupa'da Fransız İhtilali sonrasında doğan ve 19. yüzyılda yayılan milliyetçilik akımları Osmanlı Devleti'nin topraklarına da yayılarak parçalanmalara neden olmuştur.

---

22 Şerif, Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895–1908,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s, 40.
23 Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s, 39.
24 Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s, 66.
25 Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s,40–41.
26 Mardin, "*Türkiye'de İktisâdi Düşüncenin…"*, s. 86.

Genel olarak, Türk basınının 1880'lere kadar siyasi bakımdan muhafazakâr tavrı, siyasi teorilerin derinliğinin kavranamamış olması ve basında siyasi konuların ele alınmaması sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle basında siyasi tahlillere yer verilmezken, 1886'da Mizan'ı çıkaran Murat Bey'in, cüretkâr birkaç tahlili onun siyasi şöhret sahibi olmasını sağlamıştı.[27]

Medya tarihi boyunca, medyaya yapılan siyasi baskıların benzerini, Osmanlı döneminde de görmekteyiz. Bernard Lewis'in yazdığı 'Modern Türkiye'nin Doğuşu' [The Emergence of Modern Turkey] adlı kitapta, basın üzerindeki baskılardan bahsedilmektedir. Bu kitapta, Akif Paşa'nın, Babıâli'yi kontrol altında tutmasına dair padişaha nasihatler verdiğini, fakat Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'nin tesisi ve Gülhane Hattı'nın ilanı bu harbin Babıâli tarafından kazanıldığını göstermiştir.[28]

Gazetecilik alanında en önemli adımların atıldığı 19. yüzyılın sonunda, kendisi de 'kalem'den gelen, fakat Paris'te maliye tahsili yapan Şinasi, arkadaşı Agâh Efendi ile birlikte, ilk uzun süreli özel girişim gazetesi ve dili Türkçe olan, Tercüman-ı Ahvâl'i 1860 yılında çıkardı. Tercüman-ı Ahval'in toplumsal işlev ve amacının modernleşme yolunda toplumu öncelikle haberdar etmek ve ona liderlik yapmak olduğu ortaya çıkmaktadır. Tıpkı Mülkiye'deki hocaların, öğrencilerinin bakışını 'hayatın gerçekleri' üzerine çektikleri gibi, Tercüman-ı Ahval'de aynı işlevi toplum için yerine getiriyordu.[29]

Padişahın 1888'de bizzat basına müdahale etmesinden önce, basında oldukça ilginç tartışmaların yaşandığını görüyoruz. Bu bakımdan, bütün siyasi muhafazakârlığına rağmen Ahmet Mithat Efendi'nin Tercüman-ı Ahval'i, siyasi ve edebi fikirlerin yalın bir Türkçe ile ifade edildiği, Avrupa'dan entelektüel derlemelerin yer aldığı ve klasik Osmanlı edebiyatının kalıplarının dışına çıkan toplumsal yarar güden bir yayın organı olarak Osmanlı basın tarihinde yerini aldı.[30]

Takvim-i Vekayi: Osmanlı Devleti'nde ilk Türkçe resmi gazete, 1841'de devlet eliyle çıkarılan Takvim-i Vekayi'dir. Takvim-i Vekayi Türkçe olduğu gibi Fransızca bir bölüme de sahipti. Fransızcada yeterli eleman bulunamadığı için, bir süre sonra gazetenin Fransızca bölümü kapatıldı.

Ceride-i Havadis: 1840'da Churchill adında bir İngiliz, Türkçe ilk özel gazete (aslında yarı resmi gazete) olan Ceride-i Havadis'i çıkarmıştı. Churchill, gaze-

---

[27] Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s, 67.

[28] Bernard, Lewis: (Çev. Metin Karaltı) *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (The Emergence of Modern Turkey), 2004, İstanbul, 188.

[29] Mardin, "*Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908"*, 1989, s, 47.

[30] Şerif, Mardin (Ed. Mümtaz Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s, 283.

tesini çıkarmak için yine 'kalem'lerde çalışanların yardımlarına başvurmuş ve bu alanda kendine bir dizi gazeteci bulmuştu. Gazetenin yazı kurulu Takvim-i Vekayi'nin eski çalışanlarından oluşturuldu.

Tasvir-i Efkâr: Âgâh Efendi ile arası açılan İbrahim Şinasi, Tercüman'dan ayrılıp, 1862'de haftada iki kez çıkan Tasvir-i Efkâr adlı kendi gazetesini çıkardı. Tasvir-i Efkâr da kısa zamanda 'kritik söylem'in hâkim olduğu bir gazete olarak basında yer aldı.[31] Kendisinden öncekilerin öncü çabaları ve özellikle Ceride-i Havadis'in katkısı olmuş olan sanat sayfası ve dış haberler gibi köşelerin okuyucuda bıraktığı tadın da etkisiyle Tasvir-i Efkâr çabucak siyasi fikirler kadar yeni edebi ifadeler için de bir forum haline geldi.

Tasvir-i Efkâr'ın okunabilmesindeki kolaylık, başarısının önemli nedenlerinden biriydi. Fakat asıl önemli olan olay, sahneye Şinasi'nin çıkmasıyla birlikte o güne kadar sadece resmi iletişimden oluşmuş iletişim süreci, birden bire Şinasi'nin doğrudan hitabetliği millete açıldı. Böylece de tamamen farklı bir dünyaya, -içinde Şinasi tarafından büyütülen ideolog gazetecilerin epey bir güç kullanmaya kalktıkları bir dünya- geçişi gösteren bir akıcılık ve evrensellik kazanıldı.

Batı hakkındaki bilginin artması ve yayılması, Yeni Osmanlılar'ın önemli bir rol oynadıkları, Osmanlı gazeteciliği yoluyla olmuştur. 1862'de İbrahim Şinasi tarafından kurulan ve daha sonra Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar'ın devraldıkları Tasvir-i Efkâr, Osmanlı aydınları arasında siyasi bilincin gelişmesinde birinci derecede rol oynamıştır.[32]

Şinasi'nin Tasvir-i Efkâr'da geliştirdiği eleştirel söylem kendisinden sonra gazeteyi teslim ettiği Namık Kemal tarafından da sürdürüldü. Namık Kemal, Şinasi'nin Tasvir-i Efkâr'daki bazı yazılarında ve Avrupa'ya kaçtıktan sonra da Hürriyet gazetesinde yazdığı yazılarının çoğunda Şinasi'de görmediğimiz veya çok nadir gördüğümüz bir 'heyecan' duygusuna sahiptir. Namık Kemal'de vatan için faydalı olma heyecanı vardır.

Şerif Mardin, Namık Kemal'in 12 Ekim 1868 tarihli Hürriyet'te yayınlanan "Yeni Osmanlıların İlân-ı Resmîsi" başlıklı makalesinden hareketle Kemal'in düşünüşünün bir eleştirisini yapmıştır. Onun düşünüşündeki çelişki, şeriatın etkisinin altında bulunmasıdır. Aslında Kemal şeriatçı değildir. Bektaşilik etkisinde kalmıştır. Şeriatçı gibi tutumunun bir nedeni Batı'ya karşı din bağına dayanan bir cephe, bir İslam beraberliği ideali beslemesiydi (Mardin'den aktaran Berkes, 2004: 292, 306). Bu düşüncesi dönemin koşulları ve Osmanlı Devleti'nde etnik yapılar göz önünde bulundurulduğunda yerindedir.

---

31 Mardin, "*Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)",* s, 271.

32 Mardin, "*Türk Modernleşmesi……"*, s, 14

Namık Kemal'i örnek alıp, hürriyetçi hareketin esenliğini Avrupa'ya kaçmakta görenler serisinde, Georgiades isminde bir kişiyi de görüyoruz. Georgiades'in, 1890 yılında Paris'te 'La Turquie Contemporaine' adlı, logosunun altında 'Organe de la Jeune Turquie' (Jön Türk Yayın Organı) ibaresini taşıyan bir gazete çıkardığı görülmektedir. Namık Kemal Tasvir'i Efkâr'da yazdığı Girit meselesine dokunan bazı makalelerini bahane eden Ali Paşa, Türkiye'de matbuatı engellemek için ortaya atılan ilk resmi basın karşıtı hareket olan Kararname-i Ali'yi çıkarmış böylece Namık Kemal'in de muharrirlik yaşamı sona ermişti.[33] Bundan sonra Londra'da Hürriyet gazetesi'ni çıkaran Namık Kemal, burada da eleştirilerine devam etti.

Dönemin dikkat çeken gazetelerinden biri olan Hürriyet, yöneticilerinin bir kısmı da Türkiye'de olan, payitahtta da okunan bir gazeteydi. Kendi başına olan tek bir hareket değil, İstanbul'da daha çok resmi çevrelerde görülen bir 'ılımlı reform' anlayışının temsilcisiydi.[34]

Namık Kemal Osmanlı Devleti'nin 1860'lardan itibaren karşılaştığı sorunlara çözümü herkesin savunacağı bir 'vatan' oluşturmakta bulmuştu. Vatandaşlar da bu 'vatan'a parlamentoda temsil edilmek suretiyle bağlanacaklardı. Kemal, Osmanlı'daki "tebaa" olan halkın, Cumhuriyet döneminde "vatandaş" olması yolunda ilk adımı atmıştır.

1860'lardaki siyasallaşma eğiliminin bir yansıması gazetelerin birdenbire çoğalması, didaktik ve ansiklopedik olmaktan çok polemik ve politik yaklaşıma sahip yeni bir gazeteci aydın zümresinin ortaya çıkması olmuştur. Bu gazetelerin kadrolarını oluşturan insanlar, Âli ve Müşfik gibi 'kızgın genç şairler' neslinden biraz farklıydılar. Gazeteciler ile ansiklopedistler arasındaki ilk çatışma, Münif ile Refik Bey arasındaki kavgada somutlaştı. Aynı zamanda Bâb-ı Âli kalemlerinden birinin memuru olan Refik Bey, 1863'te kısa ömürlü bir dergi olan Mir'at'ı kurdu.

Namık Kemâl de, 1866 yazında Refik'in de katıldığı benzer bir tartışmaya girmiş ve Münif Paşa'nın, ilmin ve eğitimin yayılmasıyla, devletlerarası ilişkilerde güce başvurmanın nihayet terk edileceği tezini savunduğu bir makalesine karşı çıkarak bu teze bir reddiye yazmıştı.[35] Kalem kavgaları ve yayıncılığın kolayca zapt edilemeyen gücü karşısında statükocu yapının nasıl zora başvurabildiğinin bu tip örnekleri hep yaşanmıştır. Bu nedenle pek fazla siyasi tahlillere girişilmemiştir. 1870'lerden sonra, İslamcı görüşlü gazeteler çıkmaya başladı. Basiretçi Ali Efen-

---

[33] Şerif, Mardin (Çev. Nurettin Elhüseyni), *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları:55, 1990, s, 232.

[34] Mardin, "*Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908"*, 1989, s, 37.

[35] Şerif, Mardin (Der. Mümtaz Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s, 274–275.

di'nin Basiret'i buna bir örnektir. Genel olarak, Türk basını 1880'lerde siyasi bakımdan muhafazakârdır.

Ahmet Mithat Efendi'nin 1878'de kurduğu Tercüman-ı Hakikat gazetesi ise Abdülhamit'in otokratik ve pan-islamist ideolojisini yaymak için oldukça elverişli bir ortam oluşturmuştur. Gazete aracılık görevini başarıyla yerine getirmiş, sultanın görüşlerini halka yaymış, bu görüşleri onlar için anlaşılır hale getirmiştir. Ahmet Mithat'ın Abdülhamit'i ya da onun görüşlerini savunduğu birçok makale veya kitap saymak mümkündür. Mithat Efendi bu gazetede yayımlanan yazılarıyla muhafazakârlığın sözcülüğünü yapmıştır.[36]

Mardin, Ahmet Mithat Efendi'nin sınıfsal kökeni ve iktisat anlayışını nasıl biçimlendirdiğiyle ilgili olarak, "esnaf kökenli olan Ahmet Mithat, eserlerinde "hesaplılık, gösterişçi tüketimden kaçınmak ve namuslu olmak" gibi Osmanlı esnaf sınıfının o günkü değerlerini dile getirmiştir" demektedir.

Mizan gazetesi ise, Murat Bey tarafından 1886 yılında haftalık çıkan bir gazetedir. Murat Bey'in gazeteyi yayınlamasının asıl nedeni, Padişah'ın Yıldız'daki danışmanlarının entrikaları sonucunda Sait Paşa'nın azledilmesi (1885) ve Abdülhamit'in izlediği İngiliz aleyhtarı siyasetin kendisinde uyandırdığı endişelerdi. Murat Bey'in Mizan'ı bu görüş açısından değerlendirilmesi gerekir.[37] Mizan'ın bir özelliği de, o zamana kadar çıkmış gazetelerin yayınlarının yalnızca İstanbul halkına yönelik olmasına karşın, Mizan gazetesi hem başkente, hem de taşradaki okuyuculara seslenmesidir.[38]

Murat Bey, Mizan'da ve birkaç cüretkâr yazısıyla siyasi şöhret kazanmıştı. Murat Bey'in taktiği, bir yandan padişahı bütün öteki gazeteler kadar hatta daha fazla övmek, öte yandan da hükümeti, padişahın sağladığı mükemmel devlet adamlığı örneklerine uymadığı için eleştirmekti.[39] Mizan'ın o sayıları bugün okunduğunda, gazetenin yarattığı sansasyonu anlamak zordur. Ancak, o günkü koşullarda Abdülhamit dönemi basını içinde doğal karşılanmalıdır.[40] Murat Bey'in, Kahire ve Paris Mizan'larında çıkan makalelerinde Osmanlı Devleti'nin yönetsel sorunlarını, liderlik konusunu, Saray entrikalarını bir dereceye kadar anladığı ve tahlil edebildiği izlenimi ortaya çıkmaktadır.[41]

---

36 Murat, Cankara, "*Ahmet Mithat Efendi ve Beşir Fuat'a Göre Gerçeklik*", Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Master Tezi, Ankara, 2004, s, 45.

37 Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s, 86.

38 Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s, 114.

39 Mardin, "*Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908"*, 1989, s, 67.

40 Mardin, "*Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908"*, 1989, s, 53.

41 Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s, 147.

Murat Bey'in Mizan'ı İslamcı bir gazetedir. Yeni yayılan İslami literatür, Tanzimat devri edebiyatında olduğu gibi, toplumun üst katmanlarındaki kişiler arasında değil, düşük sosyo-ekonomik statülü katlarda etkindi. Basında sansürün hâkim olduğu bir dönemde haftalık Mizan gazetesi, bazı aydınların zihninde bağımsız fikirli ve gerektiğinde hükümeti eleştiren yazıların yer aldığı tek gazete olarak hatırlanır.[42] Murat Bey, Mizan'la gazetecilikte büyük bir başarı göstermiştir.

Osmanlı'da ırk ve dine göre ayrımcılık yapıldığı doğrultusunda Batıda yer alan propagandalara katılan Murat Bey, Mizan'da yayınladığı kendi programında, bütün Osmanlıların ırk ve din ayrımı yapılmadan kanun önünde eşit sayılmaları gerektiği ana teması üzerinde duruyordu. Murat'a göre Batılı devletleri ikna etmek için böyle bir maddeye ihtiyaç vardır.[43] Gazetecilikte diğer gazetelerin sadece İstanbul halkına hitap ettiği, taşra okurlarının ihmal edildiği belirtilirken, Mizan hem başkente hem de taşraya hitap ediyordu. Taşraya karşı gösterilen bu somut ilgide Yeni Osmanlıların biraz da soyut olan 'millet' kavramının etkisi vardır. Mizan'da Türklük konusu gibi millî kültürün korunması da yayın politikasını şekillendirmiştir.

Yurt dışında yayınlandığı halde, İstanbul'da yerli gazetelerden daha çok okunan gazetelerden biri 'Gaspıralı İsmail Bey'in Kazan'da çıkardığı Tercüman gazetesiydi. Mardin'e göre; 1900'lerin başında Marksizmi andıran düşünce tarzlarının Rusya'daki Türkler tarafından kabul edildiği ve örneğin, Türk lisanında yapılan ilk Marksist analizin, Tercüman'ın sütunlarında görülmüştür.[44]

Mardin, dönemin dikkat çekici gazetelerinden özellikle Osmanlı gazetesine büyük bir önem vermiştir. İshak Sükuti, Tunalı Hilmi, Abdullah Cevdet, Nuri Ahmet, Halil Muvaffak gibi önemli isimlerin aralarında bulunduğu bir grup aydın, 1897'de Osmanlı'nın ilk sayısını çıkartmıştır. Osmanlı'nın kurucularının listesine bakarsak, İshak Sukûti gibi İttihat ve Terakki kurucularının ve genç askerlerin yazı kurulunun çoğunluğunu oluşturduğu görülür.

1896'da Cenevre'de Osmanlı İhtilâl Fırkası'nı kuran Tunalı Hilmi Bey, basit halka, köylüye, nefere seslenmiştir. Hilmi Bey, bu kitleleri devrimci bir ruhla ayaklandırmak istemiştir. Bu bakımdan Hilmi Bey gerçek bir ihtilâlci niteliğini taşıyan birkaç Jön Türkten biridir.

Jön Türkler'in yönetimindeki Osmanlı gazetesi, Yeni Osmanlar gibi seçkinlere değil, doğrudan halka yönelmeyi seçti. Gazete, daha çok orta tabakada yer alan Rumeli halkına hitap ediyordu.

---

42 Mardin, "*Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908"*, 1989, s, 63.
43 Mardin, "*Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908"*, 1989, s, 79.
44 Şerif, Mardin, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi*, İletişim Yayınları, 2007, 97.

Osmanlı'nın bir propaganda organı olduğu, gazeteyi çıkaranlar tarafından açıkça itiraf ediliyordu. Bunun için halkın rahatlıkla anlayabileceği sade bir dil kullanarak gazetenin etkinliğini arttırmak amaçlandı. Reform için, halka 'ne oldukları' ve 'ne olabileceklerinin öğretilmesi gerekiyordu. Bu da ancak propaganda yöntemi kullanılarak yapılabilirdi. Yapılan propagandaya rağmen halk beklenen ilgiyi göstermedi. Halkın ilgisizliği ise tepki ile karşılandı. Jön Türklerin yaymak istedikleri ihtilalci propaganda fikirleri ile dönüştürmek istedikleri toplum hedefinin gerçekleşmemesi, aralarında derin bir şoka neden oldu.

Osmanlı'yı çıkaranlar padişaha karşı harekete geçmeden önce tıpkı Murat Bey gibi padişaha isteklerini bildiren bir tasarı göndermişlerdir. Ancak, isteklerin sonuçta yerine getirilmediğini görünce padişaha olan saygılarından eser kalmayıp, zamanla padişahı bir cani olarak tanıtmaya başlamışlardır. Gazete son dönemlerinde padişaha karşı eleştirisini iyice sertleştirdi. 1 Ocak 1901 sayısında bu kampanyayı çok ileri götürerek padişahı katletmeye cevaz veren bir fetva yayınladı.

İç siyaset konusunda Osmanlı'da yazılar daima bir şikâyet niteliğindeydi. Genellikle şikâyet konusu padişahın icraatlarıydı. Padişahın maliyeyi dolandırdığı, çevresine bir dalkavuk grubu topladığı gibi iddialar yayınlandı. Avrupa devletlerinin emperyalist amaçlarından ve Abdülhamit'in Avrupa karşısındaki acziyetinden sık sık bahsedilmiştir. Gazete bu arada ulemayı da entelektüel perspektiften bakarak felsefi açıdan eleştirmiştir.[45]

Gazete ekibinden Tunalı Hilmi, daha sonra İntikam adıyla Ali Fahri Bey'in çıkardığı gazeteyi destekledi. Ancak bu gazetenin belirli bir projesi yoktu. Tam anlamıyla bir fikir boşluğu içindeydi.

Halkı bir şekilde yola getirmek gerektiğini düşünen Abdullah Cevdet de diğer Jön Türkler gibi modernleşmede en önemli hareket noktası olarak yine halkı eğitmeyi gördü. Düşüncesinin özeti, halkı eğiterek Osmanlı kütlelerini batı medeniyeti akımına sokma isteğiydi. Cenevre Jön Türklerinden ayrıldıktan sonra da İçtihat dergisini kurma ihtiyacı hissetmesine neden olan da bu düşünceydi. Osmanlı'nın propaganda amaçlı içeriğine karşılık İçtihat, 'politikadan arındırılmış bilim' temelli ansiklopedizm'in etkisi altındaydı. Ayrıca kültür sorunları çözülmeden de hiçbir şekilde politika yapılamayacağına inanıyordu. Abdullah Cevdet'e göre Türklerin kültür düzeyinin yükseltilmesi memleketin ilerlemesinin en önemli etkeniydi.

Osmanlı Devleti'nden kaçan Lübnanlı Emir Arslan Paris'te Keşf ül- Nikab isminde Arapça çıkan bir gazete kurdu. Gazete, Suriye sorunlarına önem verdiği için Suriye'de çok rağbet gördü. Halil Ganem ile güçlerini birleştiren Emir Arslan, 'Türk-Suriye Komitesi'ni kurdu. Komite, yalnızca Suriye ahalisine değil, bütün

[45] Mardin, "*Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908"*, 1989, s. 108.

Osmanlı Devleti'nin sakinlerine, ırk ve din ayrımı gözetmeksizin hürriyet bahşedilmesi zorunluluğundan söz ediyordu. Türk-Suriye Komitesi'nin yayın organı Jeune Turkuie dergisinin çıkması üzerine, Abdülhamit yanlısı Paris gazetelerinden biri şu yorumu yaptı: "Bir zamanlar Paris'te 'El-Raca' (Ümit) isminde bir Türk-Arap gazetesi çıkardı. Müdürü, St. Julien Grek-Ünyat (Katolik) kilisesinin papazı Abbé Kateb idi. Şimdi, bu kişi giysisini kaldırıyor ve üzerinde kalın harflerle yazılı bir Jeune Turquie ibaresi karşımıza çıkıyor.[46]

1.6.2. Dergiler

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, çıkardığı Mecmua-i Fûnun (1862) adlı dergi ile 1860'ların başlarından ortalarına kadar tarih, iktisat hatta jeolojiden Yunan Felsefesine kadar muhtelif konularda genel bilgilerlerle Batının bilimsel gelişmeleri gibi konuları topluma aktarmaya çalışmıştır. Jön Türkler, 1900'lü yıllarda halka yaklaşmak, Türk halkının eğitim düzeyini yükseltmek, Rumeli ve Anadolu'nun anlayabileceği ortak bir dil oluşturmak için birçok gazete ve dergi çıkarmışlardır. Bunlardan en dikkat çekeni Anadolu Dergisi'dir. 1902'de Mısır'da çıkarılan Anadolu Dergisi, toplumsal ve idari konuları işlemiştir.[47]

Yeni Osmanlılar siyaset sahasını terk ettikten sonra şekillenmeye başlayan Türkçülük akımı ise baştan itibaren yönetimce büyük sempatiyle karşılanmamıştı. 1880'lerde Türkçülük yapmanın tehlikeleri, Türkçülüğü dilbilim (lingüistik) kisvesine girmesini ve dilbilimin içinden siyaset yapılmasını zorunlu kılmıştı. Şemseddin Sami'nin Hafta'da çıkan bir değerlendirmesi bunu gayet iyi göstermektedir: "Söylediğimiz lisan ne lisanıdır ve nereden çıkmıştır?" "Osmanlı lisanı" tabirini pek doğru görmüyoruz, çünkü bu unvan Selatin-i Osmaniye'nin adını aldığı kişiden tesis etmiş oldukları bir devletin kuruluşundan eskidir. Asıl bu lisanı konuşan kavmin ismi 'Türk' ve söyledikleri lisanın ismi dahi 'lisan-ı Türkî'dir.[48]

Hak Dergisi: Tunalı Hilmi Bey, Kahire şubesinin çıkaracağı yeni derginin yayın politikasını belirlemeye Mısır'a gitmiş, bir süre sonra Hak ismini taşıyan bir dergi çıkarmaya karar vermiştir. Hilmi Bey'e verilen talimat, 1900 yılına kadar Jön Türklerin merkez yayın organı olan Osmanlı Dergisi'ni çıkaranların tecrübelerinden yararlanmaktı. Hak, Osmanlı'nın din işlerinde fazla ileri gittiğini söyleyen kimseleri memnun etmek için çıkarılmıştı: "Hak dergisine dini yazınız. Kanun-ı Esasi'den daha güzel olmasına gayret ediniz. Abdülhamit'e fazla çok sövüp saymayınız. Öyle olursa makbule geçer. Hariç memalikte rağbet bulur… Böyle şeyler ahaliyi bizden nefret ettirmeye sebep oluyormuş".[49] Hak, genel yayın politikasını

---

46 Mardin, "*Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908"*, 1989, s. 39.
47 Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s. 274.
48 Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s. 118.
49 Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s. 172.

bu şekilde gizleyerek, görüşlerini benimsemeyen insanlara da ulaşma çabasına girdi.

Meşveret Dergisi: Ahmet Rıza Bey'in Türkçe Meşveret'te ve Fransızca ekinde birbirinden ayrı iki tutumu vardır: Comte'a dayanan evrensel (bazı Jön Türklerce 'kozmopolit') fikirleri daha çok Fransızca ekte ve derginin çıktığı ilk yıllarda görülürken, Türkçe Meşveret'te ise daha çok Osmanlıların vatanlarını kurtarmaları gerektiği ve padişahın hunharlığı, Osmanlı Devleti'nin zaafı gibi konular işlenmiştir.[50]

İstiklal Dergisi: Ali Şefkati Bey, hem Namık Kemal'in arkadaşı, hem de Avrupa'da ilk jön Türk yayınlarını çıkaracak kişiydi. Ali Şefkati Bey, İstikbal Dergisi'ni 1895'de üçüncü kez çıkardığında düşüncesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile doğrudan doğruya bağları olan bir dergi olmasına çalışmıştır. Dergi, 1879 yılları ile 1881 yılları arasında Napoli ve Cenevre'de çıkmaya devam etti.[51]

İleri giden cemiyete baskılar yapılmaya başlanınca, 1895 yılında cemiyet dışarıya ilk üyelerini kaçırmaya başlamıştı. İşte bu sırada, 1895 yazının başında Londra'da birdenbire Ali Şefkati Bey'in Hayal ve İstikbal'i, uzun zaman süren bir sessizlikten sonra, çıkmaya başlamıştır.[52]

1902'de çıkan Şura-yı Ümmet dergisi ise 1895 yılında ifade edilen reformların "devletin bütününe" yayılması ve değişik ırk, din ve dil gruplarının bir bayrak altında birleşerek, devletin parçalanmasını durdurmayı hedefledi.[53]

Şura-yı Ümmet yazarlarının kültüre verdikleri önem başka bir gelişmeye de işaret etmektedir. Toplumu birbirine kenetleyen manevi unsurun din olduğu kadar kültür olabileceği keşfedildi. Maneviyatın merkezi dinden topluma doğru kaymaya başladı.[54]

1904 yılında İçtihat dergisinin ilk sayısını çıkaran Abdullah Cevdet, Batı fikirlerini ve Avrupa edebi akımlarına Türk okurlarına tanıtma amacını güdüyordu. Matbaasında bastığı padişahı aşağılayıcı bir şiir nedeniyle İsviçre'den çıkarıldı. Buradan Mısır'a geçen Cevdet, matbaayı da Mısır'a naklettirdi. Jön Türk dergilerinden farklı olarak, kadın hakları, Saltanat'a karşı kuşkulu yaklaşım, Batı klasiklerinin derin anlamlarının anlaşılması gibi Atatürk devrimlerinin öncülüğünü yaptığı sayılabilecek birçok temaya rastlanır. Dr. Cevdet, ıslahat konusunda yaklaşımı; 'insanların zekâsını ıslah ve tamir etmek' şeklinde ifade ediliyordu.

---

50 Mardin, "*Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908"*, 1989, s.136–142.
51 Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s. 35–36.
52 Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s. 78.
53 Mardin, *"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri…."*, 2005, s.255-258.
54 Mardin, "*Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908"*, 1989, s, 207.

Genellikle iletişim alanındaki yaklaşılmaları basın tarihi üzerine olan Şerif Mardin, 2008 yılında ürettiği, 'Mahalle Baskısı' adlı kavramıyla da tekrar gündeme gelmiştir. Geleneksel toplumlardaki bir tür otokontrol mekanizması ile yerel halkın birbirinin davranışlarını kontrol etmesi temelli 'Mahalle Baskısı' kavramı, basında ciddi yankı uyandırmıştır.

2. Sonuç ve Değerlendirme

İletişimde Türkiye'nin modernleştirilmesine önemli bir yer ayıran Şerif Mardin, modernleşmenin önündeki en önemli engel olarak geleneksel yapı ve din temelli eğitimi görmüştür. Modernleşme tarihi boyunca aydınların hemen hepsi, modernleşmede iletişimin bağlayıcı, milli bütünlüğü oluşturucu gücüne; bazıları bunun da ötesinde ekonomik ve teknik gelişmelerle yol yapımı gibi temel alt yapı hizmetlerinin önemine haklı olarak vurguda bulunmuşlardır.

Mardin'e göre, Türkiye'de kuruluş ilkelerine de derin bir ilgi duyulur, bilim adamlarıyla gazetecilerin bu konudaki söylemi örtüşür. Modernleşme konusunda da aydın kesimin ayrı kulvarlarda koşan temsilcileri olarak bilim adamları ile gazetecilerin benzer fikirler ve hedefler taşıması modernleşmeye olumlu yönde katkıda bulunmuştur.

Bu araştırmada Şerif Mardin'in çeşitli gazete ve dergilerdeki yazıları, kitap ve makaleleri incelenmiştir. İnceleme neticesinde sosyoloji zeminindeki araştırmaları ve yazılarında basın ve basın mensuplarına büyük önem veren Şerif Mardin'in; dil ve kültürün taşıyıcısı olarak basın ve iletişim alanı ile yakından ilgilenmiş; modernleşme, aydın, haberleşme ve eğitim konularında kafa karışıklığını giderecek önermelerde bulunmuştur. Mardin, Osmanlı tarihi yoğunluklu olmak üzere tarihsel süreçteki gelişmeleri, kendisinin içinde bulunduğu Batı perspektifinden klasik bir yaklaşımla incelemiştir.

KAYNAKÇA

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

Cankara, Murat, *Ahmet Mithat Efendi ve Beşir Fuat'a Göre Gerçeklik*, Bilkent Ünv., Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamış Y.L. Tezi, Ankara, 2004.

Lewis, Bernard (Çev. Metin Karaltı), *The Emergence of Modern* Turkey (*Modern Türkiye'nin Doğuşu)*, Londra, Oxford University Press, Forum, Cilt 14, Sayı: 174 (1 Temmuz 1961), s.17-18'den çevrilmiştir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV. Dizi, Sayı: 8, Ankara, 2004.

Mardin, Şerif: *"*Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838–1918*)", Siyasi İlimler-Sosyal İlimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

----------, *"*Siyasi Fikir Tarihi Çalışmalarında Muhteva Analizi*", Siyasi İlimler-Sosyal İlimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

----------, *Türkiye'de "Kitle Kültürü" Sorunu,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

----------, Jön *Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908,* İletişim Yay., İstanbul, 2005.

----------, *"Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma",* Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

----------, (Ed. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan): *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

----------, (Çev. Nurettin Elhüseyni): *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları:55, İstanbul, 1990.

----------, (Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder: *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler I)*, İletişim Yayınları:110, İstanbul, 1995.

----------, "Âli Paşa ve Hürriyet", *Forum Dergisi*, Cilt:4, Sayı:39, Ankara, 1955.

----------, "Aydınlar' Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi", *Toplum Ve Bilim Dergisi*, Cilt. 24, 1984.

----------, "Din İptidailiği", *Forum Dergisi*, Cilt:4, Sayı:44, Ankara, 1956.

----------, "Modern Dünyada Eğitimin Maksat ve Gayesi", *Forum Dergisi*, Cilt:8, Sayı:87, Ankara, 1957.

----------, "Osmanlı İmparatorluğunda Müessese ve Fikir", *Forum Dergisi*, Cilt:4, Sayı:40, Ankara, 1955.

----------, "Tanzimat ve İlmiye", *Forum Dergisi*, Cilt:5, Sayı: 49, Ankara, 1956.

----------, "Toplum Bilimlerinde Teoriler Üzerinde Bir Not", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:15, No: 3–4, Aralık, 1964.

----------, "Türkiye'de Orta Sınıfların Üç Devri", *Forum Dergisi*, Cilt:6, Sayı:68, Ankara, 1957.

----------, "Yeni Osmanlı Düşüncesinin Meydana Gelişi, Türk Siyasi Fikirlerinin Modernleşmesi Hakkında Bir İnceleme", *Belleten Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Cilt:29, Sayı:116, 1965.

----------, "Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti", *Forum Dergisi*, Cilt:7, Sayı:79- Sayı:80, Ankara, 1957.

----------, "*Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Geli*şimi (1838–1918)", Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler 2, Der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

----------, *"Siyasi Fikir Tarihi Çalışmalarında Muhteva Analiz* ", (Bu araştırma Columbia Üniversitesi'nde 1965–1966 ders yılında misafir Profesör olarak bulunduğu sırada yapılmıştır), Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler 2, Der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

----------, *Din ve İdeoloji, Bütün Eserleri 2*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

----------, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990b.

----------, *İdeoloji,* Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1982.

----------, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908*, İletişim Yay., İstanbul, 1989.

----------, *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)*, İletişim Yay, İstanbul, (1991-2002b).

----------, *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3),* İletişim Yay., İstanbul, 1999.

----------, *Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme, Bediüzzaman Said-i Nursi Olayı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

----------, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1),* İletişim Yay., İst., 1990.

Radikal, *"Mahalle Baskısını Bir de Ondan Dinleyin",* s. 9, 25 Mayıs 2008.

Topdemir, Hüseyin Gazi: *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, Kültür Bakanlığı Yayınları 2827, Kültür Eserleri Dizisi: 351, Ankara, 2002.